

НАРОДНА КАЗКА ЯК ОСОБЛИВИЙ ЖАНР ФОЛЬКЛОРУ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ВИХОВАННЯ Й РОЗВИТОК МАЙБУТНЬОЇ ОСОБИСТОСТІ

Казанжи О.В.

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського

У статті казка розглядається як особливий жанр фольклору. Окреслена її специфіка, гіпотези походження, проте основний акцент все ж зроблено на змісті казкових сюжетів. Важливим елементом дослідження є аналіз окремих казок з урахуванням їхньої сакральної природи й міфологічної символіки. Звертається увага на інформативність казкової оповіді, яка є невичерпним джерелом традицій і звичаїв народів світу. У статті також ставиться питання виховного впливу казки на дитину і її значення для розвитку майбутньої особистості.

Ключові слова: народна казка, жанр, символіка, казковий сюжет, ініціація, казковий образ.

Постановка проблеми. Народна казка посідає важливе місце серед фольклорних творів, має своєрідні композиційні закони й відрізняється яскравою символічністю, що вказує на тісний зв'язок з прадавнім міфом. Особливою популярністю цей жанр користується серед дитячої аудиторії завдяки своїй багатофункціональності й адаптованості до особливостей дитячого світовідчуття й сприймання навколишньої дійсності. Проте інформація, закодована в казці (як конкретна, так і символічна), часто залишається поза увагою маленького читача.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Починаючи з XIX століття й сьогодні, казкова оповідь була предметом вивчення багатьох учених. Казку як жанр досліджена в працях О. Афанасьєва, І. Березовського, О. Бріциної, О. Веселовського, В. Гнатюка, Л. Дунаєвської, М. Костормарова, П. Куліша, З. Лановик, М. Лановик, В. Проппа, С. Савченко, М. Сумцова, П. Чубинського, Є.Юзвенко, К. Естес, М. Кваша, М. Чумарна, М. Шабаніна розглядають казку як сакральну оповідь про життя народу, його традиції, звичаї, спосіб життя, а як до засобу виховання й розвитку звертаються А. Богуш, С. Литвиненко, О. Прокопова, С. Русова, В. Сухомлинський.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Казки часто розглядаються поверхово, без урахування її давніх смислів, походження й заглиблення в жанрову специфіку, що спотворює уявлення про неї. У дослідженні запропоновано комплексний аналіз казки як особливого фольклорного жанру з урахуванням її символічних кодів та визначено вплив казкової оповіді на виховання й розвиток особистості.

Мета статті. Головною метою праці є визначення жанрових особливостей казки, інтерпретація казкової символіки та розкриття значення казки для формування майбутньої особистості.

Виклад основного матеріалу. Казка як своєрідний жанр фольклору посідає значне місце у світовій народній творчості. Як зауважує Гнатюк В., «казки належать до найдавніших витворів людського духу й сягають у глибину таких далеких від нас часів, якої не досягає жодна людська історія» [1, с. 204]. Тому не можна не погодитись з твердженням О. Тихомирової про те, що їхня роль в історичній соціокультурній практиці людства надзвичайно важлива, а зв'язок з життям народу дуже тісний [13, с. 422].

Єдиного погляду щодо походження казок нема, тому кожен із фольклористичних напрямів вирішує цю проблему по-своєму. Мар'яна і Зоряна Лановик відзначають: «Прихильники міфологічної школи вважали основою казки міф та систему давніх уявлень; міграційна школа розвинула теорію запозичень, поширення казкових сюжетів зі Сходу (зокрема Індії); представники антропологічної школи висловлювали думку про самозародження подібних сюжетів на певному етапі розвитку різних народів; дослідження в руслі ритуально-міфологічної школи поклали в основу виникнення казки систему давніх язичницьких релігійних ритуалів...» [4, с. 403].

Термін «казка» як рівнозначний поняттям «баснь», «байка» вперше тлумачиться в граматиці Лаврентія Зизанія «Лексисъ сиречь реченія» (1596), а як ідентичний поняттям «баснь», «байка», «вимисел» – у словнику Памви Беринди «Лексикон славенороскій і імен тлькованіє» (1627). Особливий інтерес до цього жанру з'являється в добу Романтизму, коли детально вивчалися історія, міфологія, народні традиції та звичаї.

За визначенням Зоряни і Мар'яни Лановик, яке, на нашу думку, є найбільш вичерпним, казка – це «епічний твір народної словесності, в якому відображені різночасові вірування, погляди та уявлення народу у формі структурованої, хронологічно послідовної сюжетної оповіді, яка має чітку композиційну будову, яскраво виражену колізію, в основі якої лежить протиріччя між добром і злом, що завершується перемогою добра» [5, с. 405].

Як епічне оповідання казка характеризується специфічними жанровими особливостями. У живому фольклорному процесі вона сформувалася як твір усний, Своєрідною особливістю казок є традиційність. Нею пояснюється однотипність сюжетів в залежності від жанрового різновиду, а також їхня завершеність. Сюжет казки, як правило, складається з зачину, основної частини, кульмінації та кінцівки. Зачинові й кінцівці притаманна формульність (Жили-були, ось казці кінець, а хто слухав – молодець тощо). Своєрідними є часово-просторові зв'язки у казках, адже тут вони набувають яскраво вираженої умовності. Герой може швидко переходити з одного вікового стану в інший, не змінюючись при цьому ззовні, а простір ділиться на два виміри: цей і той світ (реальність і «тридев'яте царство»). Установа на

вигадку й розважальність, ідея торжества добра над злом також є визначальними для жанрової специфіки казки. Персонажів казок, як зазначає Л. Дунаєвська, можна розділити на три основні категорії, які складають єдину систему... Це – злотворці, знедолені та добро творці [2, с. 6].

У сучасному літературознавстві сформувалася усталена класифікація казок. Вони поділяються на чарівні, про тварин та соціально-побутові. Найдавнішим жанровим різновидом вважають казки про тварин, оскільки вони пов'язані з давніми віруваннями людей у тотемних предків («Лисичка-суддя», «Пан Коцький», «Як заєць ошукав ведмедя», «Крокодил, шакал і старий»). Найпізніше виникли соціально-побутові, поява яких спричинена соціальним розшаруванням суспільства («Мудра дівчина», «Хліб і золото», «Правда і Кривда», «Названий батько», «Піп та селянин»). Чарівні казки становлять найбільшу групу й часто носять виразний історичний характер. Незвичайність є обов'язковим елементом цього жанрового різновиду («Дівчина та Місяць», «Василина Прекрасна», «Тісто-богатир», «Яйце-райце», «Летючий корабель», «Котигорошко», «Ох», «Кривенька качечка»).

Як справедливо зауважує Півнюк Н.А., казка складний для розуміння жанр. На уроках літератури розуміння казки зводиться до характеристики її персонажів й доволі прямолінійного розкодування її натяків (Чого казка навчає? Які проблеми піднімає?). Не можна стверджувати, що дітям необхідна вся глибина казки, але педагогові вона потрібна, щоб знайти оптимальну форму подання дітям правильної розстановки акцентів [7, с. 40]. Таким чином, варто зупинитися на функціональних особливостях казки, яка є джерелом інформації про традиції та звичаї конкретного народу, малює його яскравий портрет через побут, зовнішність казкових героїв, природу. Так, у чукотській казці «Дівчина й місяць» фігурують елементи народного побуту: нарти, чум, ковдра. Головні героїні сховатися від місяця, який хоче її вкрати, допомагає олень, житель північних країн [3]. З казки «Тісто-богатир» дізнаємося про життя й побут ногайців. Уже з наступного уривку можна здогадатися про це за характерними побутовими речами, героями: «Покликав хан старого пастуха й говорить йому: – Відправляй сина до лісу. Хай він привезе мені дві арби дров. Поїхав Камир-Батир до лісу» [3, с. 152]. У казці острова Шрі-Ланка «Крокодил, шакал і старий» точно відтворене природне оточення того народу, який її склав: крокодил, змія, шакал, бугай, річка, болото [10].

Казка – заповіт одного покоління іншому, адже це енциклопедія матеріального й духовного життя людини, в якій інформація закодована в образах-символах і її треба вміти розкрити. Питання казкової символіки й досі залишається до кінця не розв'язаним через складний зв'язок із міфологією. Так у казках слов'янських народів зустрічаються такі символи: яйце – символ народженого світу, повноти буття; світове дерево (яблуня, верба, береза, клен) – своєрідний зв'язок між небесними й земними володарями; змієборство як протистояння добра і зла; жива і мертва вода; камінь – вхід і вихід з потойбічного світу (збереження структури світобудови); Костій (ко-

щій) – уособлює першопредка, з сімені якого народився рід людський, широко символ смертного, матеріального в людській природі (перемога над ним означає перемогу над своєю ж матеріальною природою, здобуття безсмертя) [13].

Значну увагу казковій символіці приділяє М. Чумарна. Дослідниця інтерпретує казкові історії з урахуванням народних вірувань і звичаїв, доводить, що кожна казка має додатковий символічний підтекст. Так, за інтерпретацією дослідниці, казка «Котигорошко» порушує тему структурально-сферичної будови Всесвіту. Котигорошко – збірний образ українського богатира, що втілює силу рідної землі. Він прообраз структури народження людства, адже деякі вчені вважають, що Всесвіт міг народитися із надцільного згустку енергії завбільшки з горошину. Булава зроблена зі шматка заліза, викопаного із землі, і є символом божественної влади [13, с. 54].

Оригінальним є трактування «Курочки ряби» з використанням образів з давньої слов'янської міфології. Коротенька казочка, на перший погляд, розважальна, несе в собі глибинний символічний смисл. Так за М. Чумарною, курочка ряба – божественний дар, дід і баба – первісні начала життя; золоте яечко – унікальний осяйний світ, а миша, володарка земного світу, символізує суєту життя. Отже, збите яечко – поруйнована цілісність, не впильнований дар [13, с. 8-9].

Півнюк Н. зауважує: щоб розкодувати казку, необхідно навчитися уважно її читати, занурюючись у всі деталі [7]. Аналізуючи російську народну казку «Василина Прекрасна», дослідник звертає увагу на те, що її сюжет підпорядкований ініціації жінки. Таким чином, для досягнення цієї мети головній героїні доводиться пройти ряд випробувань. Першим є смерть матері Василини, котра залишає дівчині лялечку, яка буде представляти на землі душу померлої й допомагати. У ній – материнська інтуїція, материнський досвід, знання і любов. Наступні випробування – це життя з мачухою та вигнання з власного дому. Дівчину вночі відправляють за вогнем у ліс до Баби Яги. Як відзначає Півнюк Н., «ліс» і «ніч» мають у казці символічне значення, адже ототожнюються з чужим й невідомим, страшним світом. Василині необхідно вийти зі стану покірності, в якому вона перебувала поряд із жорстокою мачухою, й навчитися протистояти перешкодам за допомогою матеріної лялечки. Випробування, які влаштовує дівчині Баба Яга, котра уособлює мудрість, внутрішню силу й може передати свій безцінний досвід, відкривають для Василини можливості отримати нові й важливі знання. Хатня робота, що виконує головна героїня, також символічна. Перучи одяг, дівчина бачить і запам'ятовує, як він скроєний, а сам процес означає очищення. Мести хату – не лише піклуватися про чистоту, алей виробляти вміння позбавлятися всього зайвого. Особливого сенсу набуває завдання з пшеницею та маком, які треба відділити від бруду та гнилі. Символічно воно розвиває вміння розпізнавати добре й погане, яке часто ховається за цим добрим, а також виховую волю й дух, які допомагають досягти будь-яку мету [7, с. 43-44].

Василина успішно долає всі випробування, отримує вогонь, повертається додому сильною, мудрою, справжньою майстриною, готовою до но-

вих життєвих змін. Підтвердивши набуті знання (дівчина шие сорочки для майбутнього чоловіка), красуня стає дружиною царя. Таким чином, як стверджує Півнюк Н., казка показує, наскільки важкий шлях ініціації, але, той, хто пройшов його, повністю готовий до життя [7, с. 44].

Часто з плином часу казкові сюжети дещо видозмінюються. Так, казка «Ріпка» у початковому слов'янському варіанті, за твердженням Шабаніної М., вказувала на стосунки поколінь, а також на взаємодію часових структур, форм життя й існування [14]. Звертається увага на той факт, що у сучасній «Ріпці» не вистачає двох важливих елементів – Батька й Матері. Отже, у початковому варіанті казки було 9 образів: Ріпка – скарб і мудрість Роду, його коріння (Ріпка ніби об'єднує земне й наземне); Дід – давня мудрість; Баба – традиції дому, хазяйновитість; Батько – захист і опора; Мати – любов і турбота; Онучка – діти, онуки; Жучка – достаток Роду, охорона й захист родини; Кішка – благо в родині, так як уособлює лад і спокій у домі; Мишка – добробут, матеріальна база родини, адже миші не водяться там, де нема чого їсти [6]. Таким чином, початковий смисл казки ріпка полягає у необхідності мати зв'язок з родом і родовою пам'яттю, жити в гармонії з рідними й мати щастя в сім'ї.

Спотоврений сьогодні й сюжет «Колобка», який насправді є образним описом астрономічного спостереження пращурів за рухом повного Місяця небосхилом до нового Місяця. У першому варіанті казки Жена (Небо) пішла засіками Сварога, коморами чертогів (так у давнину називали сузір'я слов'яни – К.О.), зліпила Колобок і поклала на вікно чертогу Ради. Колобок засяяв і покотився Перуновим Шляхом, на якому потрапляє до Чертогів Вепра, Лебедя, Ведмедя й Вовка, де втрачає по шматочку, а в Чертозі Лиси від нього нічого не залишається (Лисиця з'їдає Колобка). Після Чертогу Лиси народжується молодий місяць. Таким чином можна було отримати початкові знання з астрономії й вивчати зіркову карту світу [14].

Звертаючись до психолого-педагогічної думки, варто відмітити, що в наукових дослідженнях казці цілком виправдано належить чільне місце, адже вона має дуже великий вплив на інтелектуальний і духовний розвиток дитини, на становлення емоційної сфери та психологічної зрілості. Наприклад, Русова С. зазначає, що казки відповідає вимогам дитячого розуму, а також формують правильне розуміння відносин між людьми [9, с. 203]. Для Сухомлинського В. казка – актив-

не естетичне мистецтво, яке захоплює усі сфери духовного життя дитини: розум, почуття, уяву, волю. Казковий жанр розвиває мислення кожної дитини, сприяє створенню інтелектуальної атмосфери в дитячому колективі. Вона оволодіває почуттям учнів, тому що через казку діти пізнають світ не тільки розумом, але й серцем. «Діти розуміють ідею лише тоді, коли вона втілена у яскравих образах. Казка – благородне і нічим незамінне джерело виховання любові до Вітчизни» [11, с. 252]. Виготський Л. на користь казки формулює «закон емоційної реальності», який полягає в тому, що незалежно від того, реальна чи нереальна дійсність, котра впливає на нас, емоції, пов'язані з цією дійсністю, завжди справжні, реальні [8, с. 25].

Сучасний львівський психолог Кваша М. у своєму дослідженні розглядає казку як інструмент формування цілісної особистості. Він зауважує, що казка несе інформацію про динаміку особистісного розвитку людини; різноманітні ситуації, які трапляються в житті; світобудову, Всесвіт; давні ритуали та обряди, не розкриваючи їх глибинний сенс [4, с. 11]. Також дослідник виділяє й аналізує основні філософські ідеї народних казок, які несуть серйозне виховне навантаження. Це думки про те, що довкілля – живе, а одухотворені об'єкти довкілля можуть діяти й жити самостійно; що суще розділене на світи добра й зла й добро завжди перемагає; що найцінніше можна отримати лише через випробування, допомога зі сторони з'являється лише тоді, коли всі можливості вичерпано; а найголовніше – необхідно ставитися до оточуючих так, як би ти хотів, щоб ставилися то тебе [4, с. 14].

Висновки і пропозиції. Отже, народна казка – специфічний жанр фольклору, провідна особливість якого полягає у традиційності, фантастичності та установці на перемогу добра. Казкова оповідь є важливим джерелом інформації про світобудову, про життя людей різних народностей, їхні традиції, звичаї, характер, мораль. Крім поверхових смислів, казка містить глибинну сутність, яка полягає у символічній інтерпретації буття, що сягає часів міфологічного осягнення світу. Тому виняткову роль вона відіграє для становлення майбутньої особистості, адже ввібрала в себе життєву мудрість народу, його моральні закони.

Інтерпретація казкових сюжетів з урахуванням специфічної народної символіки й світоглядних орієнтирів є перспективним матеріалом для подальшого дослідження як в літературознавчому, так і в педагогічному контексті.

Список літератури:

1. Гнатюк В. Передмова до збірки народних казок «Барановський син в Америці» / В. Гнатюк // Вибрані статті про народну творчість. – К.: Наукова думка, 1966. – 204 с.
2. Дунаєвська Л. Ф. Українські народні казки / Л. Ф. Дунаєвська. – К.: Веселка, 1990. – 207 с.
3. Волшебная берёза. Сказки народов СССР. – Братислава: Словрат, 1986. – 202 с.
4. Кваша М. «Казка вчить, як на світі жить». Казка як інструмент для формування цілісної особистості / М. Кваша // Українська мова та література. Шкільний світ. – 2011. – № 25-27. – С. 11-18.
5. Лановик М. Українська усна творчість: підручник / М. Лановик, З. Лановик. – К.: Знання-Пес, 2001. – 591 с.
6. Мазалова Н. Е. Этнографические аспекты изучения личности «знающего» (XIX – начало XXI в.). – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2011. – 320 с.
7. Пивнюк Н. А. Многовековая хранительница надежных знаний о природе и человеке (сказка) [Текст] / Н. А. Пивнюк // Русская словесность в школах Украины. – 2005. – № 5. – С. 40-45.
8. Прокопова О. Казка як ефективний засіб збагачення морального досвіду школярів / О. Прокопова // Українська література в загальноосвітній школі. – 2006. – № 4. – С. 24-28.

9. Русова С. Ф. Вибрані твори / С. Ф. Русова. – К.: Освіта, 1996.
10. Сказки острова Ланка / пересказ Елены Хмеловой. – Братислава: Словрат, 1984. – 207 с.
11. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5 т. / В. О. Сухомлинський – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 1. – 670 с.
12. Тихомірова О. В. Казка як жанр українського народного фольклору [Текст] / О. В. Тихомірова // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. – Миколаїв, 2012. – Том 1, Вип. 37. – С. 422-425. – (Педагогічні науки).
13. Чумарна М. Тридев'яте царство: 53 українські народні казки. Символіка народної казки / М. Чумарна. – Тернопіль: Богдан, 2007. – 232 с.
14. Шабанина Н. М. Сакральные смыслы русских народных сказок / М. М. Шабанова // Учёные записки: Электронный научный журнал / Курский гос. ун-т., 2013. – № 1(25). – Режим доступа: www.scientific-notes.ru/pdf/029-028/pdf

Казанжи А.В.

Николаевский национальный университет имени В.А. Сухомлинского

НАРОДНАЯ СКАЗКА КАК ОСОБЕННЫЙ ЖАНР ФОЛЬКЛОРА И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА ВОСПИТАНИЕ И РАЗВИТИЕ БУДУЩЕЙ ЛИЧНОСТИ

Аннотация

В статье сказка рассматривается как особенный жанр фольклора. Очерчена её специфика, гипотезы происхождения, но основной акцент всё же сделан на содержании сказочных сюжетов. Важный элемент исследования – анализ отдельных сказок с учётом их сакральной природы и мифологической символики. Обращается внимание на информативность сказки, которая является неисчерпаемым источником традиций и обычаев народов мира. В статье также поднимается вопрос её воспитательного влияния на ребёнка и значения для развития будущей личности.

Ключевые слова: народная сказка, жанр, символика, сказочный сюжет, инициация, сказочный образ.

Kazanzhi O.V.

Nikolayev V.A. Sukhomlinsky National University

FOLK TALE AS A SPECIFIC FOLK GENRE AND ITS INFLUENCE ON UPBRINGING AND DEVELOPMENT OF A FUTURE PERSONALITY

Summary

In the article a tale is examined as a special folklore genre. Its specific character and hypotheses of origin are outlined. However, the main accent is made on the content of fairy tales' plots. An important research element is the analysis of single tales according to its sacred nature and mythological symbolism. Attention is paid to the fairy tale story's information density which is an inexhaustible source of traditions and customs of peoples all over the world. In the article the issue of pedagogical influence of a fairy tale on a child and its significance for the development of a future personality is raised.

Keywords: folk tale, genre, symbolism, fairy plot, initiation, fairy character.